

ગઝલ : પરિચય

સંકલન :પુરણ ગોંડલિયા (ધરમપુર પ્રા.શાળા,જિ.પોરબંદર)

ગીત, ગઝલ જેવા વિવિધ સાહિત્યપ્રકારો માં અનેક કૃતિઓ છે, ગઝલ માટે સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ છે.ગઝલ પરિચયન શબ્દ છે. ગઝલ શબ્દ નો અર્થ સ્ત્રી સાથે પ્રેમ ની વાતો કરવો એવો થાય છે. ગઝલ સૂઝીઓનું ભક્તિસંગીત ગણાય છે. તે હિન્દી અને ઉર્દૂમાં લખાય છે.ગઝલ : (અરેબિક) (સ્ત્રીલિંગ) :

- પ્રેમની લાગણી દર્શાવવી - સ્ત્રીની સુંદરતાનાં વખાણ કરવાં- સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કે વિલાસ કરવો- પ્રેમયુક્ત ભાષામાં કે કાવ્યરૂપ બોલવું- પ્રિયતમા સાથે પ્રેમવાર્તા કરવી- સ્ત્રીઓની અને એમના પ્રેમની વાત કરનાર વ્યક્તિ- ફારસી અને ઉર્દૂ કાવ્યનો પ્રકાર (જે ગુજરાતીમાં પણ લોકપ્રિય છે) - જેની પહેલી અને આઠમી માત્રા જ લઘુ હોય એવો ચૌદમાત્રાનો છંદ. (૨૦)

અંતિમ શબ્દાર્થને બાદ કરતાં બાકીના અર્થ સાથે સંમત થઈ શકાય. બાલકલાપી યુગની ગઝલો મોટે ભાગે અઠાવીસ માત્રાના હજાર રટ છંદમાં લખાતી હોવાથી , એની અર્ધપંક્તિને ચૌદ માત્રાની ગણી આવી વ્યાખ્યા અપાઈ છે , જે ભૂલભરેલી છે. આ તો ગઝલમાં વપરાતા અનેક છંદોમાંથી માત્ર એકની વાત કરાઈ છે. ‘ગુજરાતી પ્રતિનિધી ગઝલો ’ના સંપાદકીય વિદ્વતાપૂર્ણ લેખમાં ડૉ. ચિનુ મોદી લખે છે કે ‘ગઝલ’ એ અરબી સાહિત્યસંજ્ઞા છે. આ શબ્દ ‘ગઝલ’ એ અરબી શબ્દ પરથી બન્યો છે. ‘ગઝલ’નો અર્થ છે હરણનું બચ્ચું. શ્રી ફિરાક ગોરખપુરી ‘ઉર્દૂ સાહિત્યનો ઇતિહાસ ’માં આથી જ એમ નોંધે છે કે તીર ખૂંપેલા હરણની ચીસ એટલે ગઝલ. (૨૧) હકીકતમાં ‘ગઝલ’ શબ્દનો અર્થ ‘હરણનું બચ્ચું’ થતો નથી. હરણના બચ્ચા માટે ‘ગિઝાલ’ શબ્દ છે અને હરણીને ‘ગિઝાલા’ કહેવામાં આવે છે. દવનિસામીપ્ય સિવાય આ બે શબ્દો વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. ફિરાક ગોરખપુરીના અભિપ્રાયને કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ માનીને ચાલવું બેઈએ. એમના જેવા મહાકવિને આવી વ્યાખ્યા કરવાનો અધિકાર છે જ . પણ શાબ્દિક રીતે ‘ગજલ’ અને ‘હરણ’ ને કોઈ સંબંધ નથી, એમ માનવું જ વધુ ઉચિત છે. વ્યુત્પત્તિના નિયમો પ્રમાણે પણ ગિઝાલ કે ગિઝાલા શબ્દ પરથી ગઝલ શબ્દ બની શકે નહીં.

❖ ગઝલનો અર્થ

મુહમ્મદ મુસ્તફાખાન મદ્દાહ સંપાદિત ઉર્દૂ હિન્દી શબ્દકોશમાં ગઝલનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે ગઝલ : (અરેબિક) (સ્ત્રીલિંગ) : પ્રેમીકા સાથે વાર્તાલાપ, ઉર્દૂ-ફારસી કવિતાનો એક વિશેષ પ્રકાર જેમાં સામાન્ય રીતે પથી ૧૧ શેર હોય

છે. તમામ શેર એક જ રદીકાક્રિયામાં હોય છે. દરેક શેરોમાં વિષય અલગ હોય છે. પહેલા શેરને મત્લા કહે છે. છેલ્લા શેરને મક્તા કહે છે જેમાં શાયર પોતાનું ઉપનામ વણી લે છે. (૨૨) આ વર્ણનાત્મક વ્યાખ્યા એકંદરે સ્વીકાર્ય લાગે છે. પ્રિયતમાની સાથેની ગોષ્ઠિ અને રૂપનાં વખાણ જેવા સીમિત વિષયોમાથી શરૂ થયેલો કસીદાનો આ પેટાપ્રકાર આજે જ્યારે એના શાબ્દિક અર્થની સીમાઓને પાર કરી ચૂક્યો છે ત્યારે ગઝલને “ખાસ છંદોમાં લખાતું, વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને સ્વભાવ ધરાવતું ઊર્મિકાવ્ય ” ગણી શકાય. શેર : શેર શબ્દની ઊત્પત્તિ અરબી ભાષાના ‘શઉર’ શબ્દ પરથી થઈ છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ છે બણવું, (૨૩) શેરનો ઉચ્ચાર ‘શેઅર’ જેવો કરવામાં આવે છે. શેરનો સામાન્ય અર્થ બણવા જેવી વાત એવો કરી શકાય. શેર ગઝલનો મૂળભૂત એકમ છે. ગઝલમાં દરેક શેર પોતે અર્થની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર હોય છે. અર્થાત કોઈ એક ગઝલનો ત્રીજે શેર સમજવા માટે બીજે કે ચોથો શેર વાંચવાની જરૂર ન પડવી જોઈએ. એક શેરમાં છેડેલી વાત એ જ શેરમાં સંપૂર્ણ થવી જોઈએ. એ રીતે શેર ગઝલનો અંશ હોવા છતાં પોતાની રીતે સ્વતંત્રતા એકમ છે.

એક ગઝલના અલગ અલગ શેરો અર્થની દૃષ્ટિએ એકબીજાથી સંબંધિત કે એકબીજા પર આધારિત હોવા જરૂરી નથી. એક ગઝલમાં આવેલા તમામ શેરો એક જ છંદમાં હોય અને રદીકા-કાક્રિયા બળવીને લખાયા હોય, એટલું જ અનિવાર્ય છે. એમ કહી શકાય કે એક ગઝલના તમામ શેરો કોઈ એક ભાવ કે વિશેષ અર્થથી નહીં, પરંતુ છંદ, રદીકા અને કાક્રિયાથી બેસાયેલા હોય છે.

એક ગઝલના તમામ શેરોમાં ભાવસાતત્ય અનિવાર્ય નથી એટલું નોંધ્યા પછી ઉમેરવું જોઈએ કે ગઝલમાં ભાવસાતત્ય વર્ણ્ય કે અસ્વીકાર્ય છે, એવું હરગિજ નથી. ખરેખર તો ભાવસાતત્યવાળી ગઝલો ઘણીવાર વધારે ઉચ્ચ રસાનુભૂતિ કરાવે છે.

આ ગઝલ વાંચતાં અચૂક ખ્યાલ આવશે કે સમગ્ર ગઝલ કોઈ એક વિશેષ પ્રસંગે, વતનથી વિદાય લેતાં લખાયેલી હોવાથી સમગ્ર કૃતિમાં ભાવસાતત્ય છે, જે રસાનુભૂતિને સઘન બનાવે છે. સાથે-સાથે આ ગઝલનો દરેક શેર પોતાની જગ્યાએ, અર્થની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર છે, એ પણ એટલું જ સાચું છે.

શેર બે પંક્તિઓનો બનેલો હોય છે. પંક્તિઓની લંબાઈ પસંદ કરેલા છંદ અનુસાર હોય છે. શેરની બે પંક્તિઓ અર્થની દૃષ્ટિએ એકબીજાની પૂરક હોય છે. ‘એક પંક્તિમાં દાવો હોય છે અને બીજી પંક્તિમાં દલીલ હોય છે.’ એવી પ્રચલિત સમજણ દરેક કિસ્સામાં સાચી નથી હોતી. એ ખરું કે ઘણા ચોટદાર શેરો તપાસતાં એમની સંરચનામાં દાવો અને દલીલની યોજના બેવા મળે છે, પરંતુ શેર રચવાની એ એકમાત્ર તરકીબ નથી. બે પંક્તિઓમાં વિવિધ અર્થછટા નિપજવી તર્ક, સૌંદર્ય કે ઊર્મિની દૃષ્ટિએ એમની વચ્ચે વિવિધ પ્રકારનો સંબંધ રાખી શેર અનેક રીતે લખી શકાય છે. શાયરનાં સંવેદનશીલતા, ચતુરાઈ

અને અભિવ્યક્તિકૌશલ્યના નિચોડરૂપે લખાતા શેર અસંખ્ય પ્રકારે લખી શકાય , શેર લખવાની તરકીબને વ્યાખ્યાના ચોકઠામાં બદલ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા જણાતી નથી.

સામાન્યતઃ શેર ગઝલના અંશરૂપે જ આવે છે , પરંતુ કદીક એવું બને કે કવિ એક શેર લખ્યા પછી બીજે શેર ન લખી શકે ત્યારે , જે એ એકમાત્ર શેર સાહિત્યિક દષ્ટિએ ઉચ્ચ મૂલ્ય ધરાવતો હોય તો એ ‘છૂટા શેર’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી શકે. ઘણી વાર સંપૂર્ણ ગઝલમાંથી પણ એકાદ શેર જ લોકપ્રિય થાય છે અને અવતરણ તરીકે એ જ વારંવાર ટાંકવામાં આવે છે. જેમ કે, ‘ઓજસ’ પાલનપુરીનો આ શેર :

મારી હરતી મારી પાછળ એ રીતે વીસરાઈ ગઈઆંગળી જળમાંથી નીકળી ને જગા પુરાઈ ગઈ .આખી ગઝલમાંથી ઘણી વાર આવો એકાદ ચોટદાર શેર જ પોતાની અવતરણ-ક્ષમતાને કારણે પ્રસિદ્ધિ પામે છે , પરંતુ એ યાદ રાખવું બેઈએ કે કવિ પોતાની પસંદગી કે ઇચ્છાથી ‘છૂટો શેર’ નથી લખતો , એમ થઈ જાય છે. ગઝલની સંપૂર્ણ રસાનુભૂતિ માટે એક જ છંદ , રદીફ અને કાહિયા જળવીને લખાયેલી અનેક શેરોવાળી ગઝલ જ વધુ રવીકાર્ય ગણાય. એકાદ છૂટો શેર નહીં , પરંતુ આખી ગઝલ જ શાયરની કવિત્વશક્તિની સાચી કસોટી છે.

શેર ઉપરથી જ ‘શાયર’ અને ‘મુશાયરો’ શબ્દ આવ્યા છે , એ દેખીતું છે. મુશાયરાનો અર્થ છે જ્ઞાનીઓની સભા, જેમાં બોલનાર અને સાંભળનાર બંને જ્ઞાની અથવા જ્ઞાનપિપાસુ હોય એ જરૂરી છે! આટલા વિવરણ પછી એટલું સમજી શકાયું હશે કે ભારતીય પરંપરામાં શ્લોકની વિભાવના અરબી-ફારસીના શેરની ખૂબ નજીક બેસે છે. ફરક માત્ર રદીફ-કાહિયાની યોજનાનો છે. એમ કહી શકાય કે છંદ , રદીફ અને કાહિયાની એક દોરી પર ગૂંથેલાં અલગ અલગ પુષ્પો જેવી શેરોની પુષ્પમાળા એટલે જ ગઝલ.

❖ મિસરા

એક શેરની બે પંક્તિઓને બે મિસરા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ‘મિસરા’ શબ્દનો અરબી ભાષામાં અર્થ છે, બારણાનાં કમાડમાંનું એક કમાડ. (૨૪) કેવો ઉચિત શબ્દ છે! જેમ બે કમાડ બરાબર બેસે તો દરવાબે બરાબર બંધ થાય તેમ બે મિસરા બરાબર બેસે તો શેરરૂપી દરવાબે રચાય.

શેરની પ્રથમ પંક્તિને ‘ઉલા મિસરા’ અને બીજી પંક્તિ ‘સાની મિસરા’ કહેવામાં આવે છે. અરબી ભાષામાં ‘ઉલા’ એટલે પ્રથમ અને ‘સાની’ એટલે દ્વિતીય. એક જ શેરના બંને મિસરાઓ એક જ છંદમાં હોવા અનિવાર્ય છે. આમ તો , એક આખી ગઝલના તમામ મિસરાઓ એક જ છંદમાં હોય છે. એક શેરના બે મિસરામાંથી પહેલો મિસરો

સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ મુક્ત હોય છે. એના પર ઇંદ જાળવવા સિવાય કોઈ બંધન હોતું નથી. પરંતુ શેરના બીજા મિસરામાં આખી ગઝલ માટે જે રદીફ કાઢિયાની યોજના નિયત કરી હોય, એનું પાલન કરવું પડે છે. ગઝલના પ્રથમ શેરમાં બંને મિસરાઓમાં રદીફ-કાઢિયાની યોજના સ્થાપિત કરવી પડે છે , એ વિશે આગળ સમજ મેળવીશું. બંને મિસરા અર્થની દૃષ્ટિએ એકમેકના પૂરક હોય છે. એક મિસરામાં એક આખું વાક્ય અથવા અઘૂરું વાક્ય હોઈ શકે. ઉદાહરણથી બેઈએ તો સંદર્ભ ગઝલ-૧૨ નો એક શેર છે :

જિંદગીના રસને પીવામાં કરો જલદી ‘મરીઝ’એક તો ઓછી મદિરા છે ને ગળતું જમ છે

અહીં બંને મિસરા બે અલગ અલગ વાક્યરૂપે છે, હવે સંદર્ભ ગઝલ-૧ તરીકે મૂકેલી શેખાદમ આબુવાલાની ગઝલનો આ શેર જુઓ :

જમાનાની મરજીનો આદર કરીનેવિખૂટા પડીને મુલાકાત કરશું

અહીં બંને મિસરા મળીને એક વાક્ય બને છે. પ્રથમ મિસરામાં વાક્ય અઘૂરું રહે છે. શેર રચવાની બંને રીત સ્વીકાર્ય છે.

ઘણી વાર આખો મિસરો સંપૂર્ણ કે અઘૂરાં વાક્યો તરીકે નહીં, પરંતુ શબ્દો કે શબ્દસમૂહોના ટુકડા તરીકે આવે છે. ઉદાહરણ બેઈએ, સંદર્ભ ગઝલ-૧૬ નો એક શેર છે :

ચિતાઓ, વ્યથાઓ, અશ્રુઓ, નિશ્વાસ, નિરાશા, લાચારીએક જીવને માટે જીવનમાં ,
મૃત્યુનાં ઘણા ચમ રાખું છું

મિસરા તરીકે વિશિષ્ટ પંક્તિ લઈને આવેલો મનહર મોદીનો એક શેર જુઓ (સંદર્ભ ગઝલ-૧૧) : એ જ છે મારા પરિચયની કથાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા

ગઝલના એક મિસરામાં કોઈ એક દૃષ્ટાંત કે પ્રતીકયોજના હોય અને એના આધારે બીજા મિસરામાં કોઈ સત્યનું પ્રતિપાદન થાય , એવું બની શકે. એક મિસરામાં કોઈ વિધાન કે દાવો હોય બીજામાં એના સમર્થન માટે કોઈ દલીલ રજૂ કરવામાં આવી હોય એમ પણ બને. કેટલીક વાર એક મિસરો કોઈ ‘પ્લેટફોર્મ’ કે ‘રન-વે’ તૈયાર કરી આપે છે , જેના ઉપરથી બીજા મિસરો કાવ્યાત્મક ઉકયન કરે છે. બે મિસરા વચ્ચે અનેક પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકે , શરતમાત્ર એટલી જ રહે છે કે અન્યોન્યના આધારથી શેરને અર્થસાધકતા મળે.

❖ રદીફ

રદીફ શબ્દની ઉત્પત્તિ અરબી ભાષાના ‘રદ’ શબ્દ પરથી થઈ છે. જેનો શાબ્દિક અર્થ છે ‘ફરીથી આવવું’ ‘પાછા આવવું’ (રપ) સંગીતકાર જેમ ફરી ફરીને અંતે સમ પર આવે છે ,

ગાયક હરી હરીને જેમ મુખડા પર આવે છે એ રીતે ગઝલકાર શેરને અંતે ‘રદીફ’ પર આવે છે. રદીફનો અર્થ ઘોડા પર સવાર થયેલ ઘોડેસવારની પાછળ બેઠેલા માણસ એવો પણ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત કાફિયાને ઘોડેસવાર ગણીએ તો રદીફ હંમેશા એની પાછળ બેઠેલા સાથી તરીકે હોય જ.

સંદર્ભ ગઝલ ક્રમ-૧૩ ‘ક્ષણોને... ને ધ્યાનમાં રાખીએ તો પ્રાસરૂપે આવતા શબ્દો ‘તોડવા’ ‘બેડવા’ વગેરે પછી પ્રથમ શેરના બંને મિસરામાં અને ત્યાર બાદના શેરોમાં બીજા મિસરામાં આવતો ‘બેસું તો વરસોના વરસ લાગે’ એ આખો શબ્દ સમૂહ કોઈ પણ ફેરફાર વગર પુનરાવર્તિત થાય છે, એ જ ગઝલનો રદીફ છે. સંદર્ભ ગઝલ ક્રમ- કની વાત કરીએ તો એમાં ‘મળે ન મળે ’ શબ્દસમૂહ પ્રથમ શેરના બંને મિસરામાં અને ત્યાર બાદના દરેક શેરના બીજા મિસરામાં પુનરાવર્તિત થતો હોવાથી એ રદીફ છે. રદીફ ગમે તેટલો લાંબો કે ગમે તેટલો ટૂંકો હોઈ શકે. રદીફ ગઝલને એકસૂત્રથી બાંધે છે. લાંબો રદીફ ગઝલને એક આગવું ભાવવિશ્વ આપે છે. જેમ કે , ‘બેસું તો વરસોના વરસ લાગે ’ જેવો રદીફ અનિવાર્યપણે પ્રલંબ પ્રયાસોની નિઃસહાયતાનો ભાવ દરેક શેરમાં લઈ આવે. એ જ રીતે ‘મળે ન મળે ’ જેવો રદીફ દરેક શેરમાં અનિશ્ચિતતાનો ભાવ લઈ આવે. રદીફ જેમ વધુ લાંબો★ તેમ રદીફ વધુ ચુસ્ત ગણાય, કેમ કે એ ગઝલના અર્થવિસ્તાર કે વ્યાપની ક્ષમતાને એટલે અંશે સીમિત કરે છે , પરંતુ એ સીમિત પટાંગણમાં જે વિવિધ અર્થછટાઓના ખેલ ખેલવાની ગઝલકારની ક્ષમતાને લલકારે છે અને ચુનંદા ગઝલકારો આ પડકાર ઝીલીને મેદાન મારી જાય છે, એ વાતની પ્રતીતિ આ બંને ગઝલોમાં થાય છે. રદીફ જેમ વધુ ટૂંકો તેમ વધુ મુક્ત ગણાય. રદીફ વિનાની ગઝલોને ‘ગેર-મુરદફ’ ગઝલો કહેવામાં આવે છે. કેટલાક આવી ગઝલો માટે ‘હમરદીફ હમકાફિયા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે બેઈએ તો સંદર્ભ ગઝલ-૧૪ ‘તમારા પગ મહી જ્યારે પડ્યો છું’માં રદીફ ‘છું’ માત્ર એકાક્ષરી છે. આવો રદીફ ગઝલના અર્થવિશ્વને ખૂબ મુક્ત કરી દે છે. સંદર્ભ ગઝલ તરીકે મૂકેલી મરીઝની ગઝલ ગઝલ-૫ ‘એવો કોઈ દિલદાર જગતમાં નજર આવે’, ગઝલ- મનહર મોદીની ગઝલ-૧૧ ‘એ જ મારા પરિચયની કથા’, તેમ જ શ્રી રમેશ પારેખની ગઝલ-૨ ‘આપણે આપણો ધર્મ સંભાળીએ’- આ ત્રણે ગઝલોમાં રદીફ નથી. એટલે કે આ ગઝલો ‘ગેરમુરદફ’ છે. આવી ગઝલો પણ સ્વીકાર્ય છે. અર્થાત ગઝલમાં રદીફ અનિવાર્ય નથી. રદીફ ટૂંકા હોય ત્યારે, અથવા રદીફ ન હોય ત્યારે ગઝલકાર પર ખાસ બંધન રહેતું નથી. રદીફને કારણે ગઝલના અર્થ-ઉડ્ડયનના વ્યાપની જે સીમા બંધાય છે , તેને કારણે ઘણી વાર ગઝલનો એકસૂત્ર ભાવપિંડ બંધાય છે. રદીફની ગેરહાજરીમાં , જે ગઝલકાર સભાન ન રહે તો આખી ગઝલ અર્થ કે ભાવની દૃષ્ટિએ વિરિહન થઈ જવાની સંભાવના રહે છે. સમગ્રતાનો અનુભવ થતો નથી અને અલગ અલગ વિષયના શેરોને કારણે રસાનુભૂતિમાં વિક્ષેપ પડવાની સંભાવના રહે છે. સિદ્ધ ગઝલકારો જ્યારે પણ ટૂંકા રદીફનો ઉપયોગ કરે અથવા રદીફ વગરની ગઝલો લખે ત્યારે મોટે ભાગે સમગ્ર ગઝલનો ભાવપિંડ અન્ય રીતે કોઈક સૂક્ષ્મ

અન્વીતિથી બાંધી ગઝલનું એક કૃતિ તરીકેનું પોત જાળવી રાખે છે. ગઝલના શેરોના વિષયની પરંપરા અને કમની ગોઠવણીમાં સૂક્ષ્મ પ્રકારે સાતત્ય દાખવીને તેઓ રચનાને વિચિત્ર થતી બચાવી લે છે. ઉદાહરણની ત્રણે ગઝલોમાં આ તથ્યની પેશતીતિ કરી શકાશે. આમ, લાંબા રદીફમાં સીમિત પટાંગણમાં ખેલવાની ક્ષમતાની કસોટી થાય છે.

- રદીફ શબ્દને અમુક ગઝલકારો સ્ત્રીલિંગમાં ઉલ્લેખી ‘લાંબી રદીફ અથવા ટૂંકી રદીફ’ એ પ્રકારે શબ્દપ્રયોગ કરે છે. ‘કાહિયા’ શબ્દ ‘પુલિંગ’ હોવા વિશે એકમતી છે. કદાચ, ઘોડા પર આગળનાં ‘પુલિંગ’ હોય અને પાછળનો સવાર ‘સ્ત્રીલિંગ’ હોય, એ કલ્પના વધુ રોમેન્ટિક લાગે , પરંતુ એવા કોઈ દાક્ષિણ્ય વગર અહીં ‘રદીફ’ શબ્દને પુલિંગ ગણવાનું વલણ રાખ્યું છે.

ટૂંકા રદીફ તરીકે ઘણી વાર રેતી , રણ, પીછું, ટહુકો, માણસ, પવન, પગ વગેરે શબ્દો-સંજ્ઞાઓ-પ્રતીકોનો ઉપયોગ થાય છે. આ શબ્દોને પ્રતીકો તરીકે વાપરી કવિ પોતાની કલ્પનાશક્તિથી દરેક શેરમાં જુદી જુદી અર્થઘટાઓ નિપજાવે છે. મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલ ‘પીછું’ના થોડા શેર આ સંદર્ભમાં ખેઈ શકાય. અહીં રદીફ ‘જય પીછું’ એમ બે શબ્દો છે.

ગગન સાથ લઈ ઊતરે એ ફરકતુંવિહગ-પાંખથી જે ખરી જય પીછું

ફરકતું પડે ત્યારે ભૂરી હવામાંઝીણાં શિલ્પ કંઈ કોતરી જય પીછું

હૃદયમાં વરયાં પંખીઓ બહાર આવેકદી આંખમાં જે તરી જય પીછું

રદીફ-કાહિયાની જુગલબંધીથી રચાતી એક પ્રકારની ચમત્કૃતિની પણ વાત કરી લઈએ. પ્રથમ ઉદાહરણ ખેઈએ. ઘારો કે એક ઉર્દૂ ગઝલમાં પતા ના લગે , દુઆ ના લગે , વહા ના લગે,- પ્રકારની રદીફ-કાહિયાની યોજના હોય અને એ ગઝલનો એક શેર આ પ્રમાણે આવે.... તુમહારે શહેર કા મોસમ બડા સુહાના લગેમેં એક શામ ચૂરા લું અગર બૂરા ના લગે અહીં ગઝલની તમામ અન્ય પંક્તિઓમાં ‘ના લગે’ રદીફ નકારાત્મકતા સૂચક છે, પરંતુ આ શેરની પ્રથમ પંક્તિમાં ‘સુહાના’ શબ્દમાં કાહિયા અને રદીફ બંનેનો સમાસ થઈ જાય છે. ‘સુહા’ શબ્દાંશ કાહિયાની ગરજ સારે છે અને ‘ના’ શબ્દાંશ ‘લગે’ સાથે મળી રદીફ નિભાવે છે. જે આ ગઝલમાં આગળ જણાવ્યું તેમ પતા ના લગે , વહા ના લગે, દુઆ ના લગે, એ પ્રકારની પ્રાસયોજના હોય , એમાં ‘સુહાના લગે’ જેવા કાહિયા-રદીફ આવે તો એને ‘કાહિયાએ મામુલા તહલીલી’ નામનો અલંકાર ગણવામાં આવે છે. પરંતુ જે આખી ગઝલમાં જમાના લગે, ખઝાના લગે, સુહાના લગે જેવી પ્રાસયોજના હોય અને એમાં ‘બૂરા ના લગે’ જેવા કાહિયા-રદીફ આવે તો એને ‘કાહિયાએ મામુલા તરકીબી’ નામનો અલંકાર ગણવામાં આવે છે. આપણે ઉદાહરણ તરીકે મૂકેલ સંદર્ભ ગઝલ-૪ આ દૃષ્ટિએ ખેઈએ. આ ગઝલમાં

વિચાર દે, ઢ્વાર દે, ઉધાર દે, પ્રકારની કાઢિયા-રદીહની યોજના છે. થોડી ગુસ્તાખી કરીને આપણે આ કાઢિયા-રદીહ જાળવીને એક આવો શેર લખીએ....

નાનકડું ઘર છે મારું , ઉતારો ક્યાં આપવો ?મારી ગઝલમાં આવી વસો માત શારદે ! અહીં ‘શારદે’ શબ્દના બે અંશ થઈ, પ્રથમ શબ્દાંશ ‘શાર’ કાઢિયાની ગરજ સારે છે અને બીજે શબ્દાંશ ‘દે’ રદીહ નિભાવે છે. આ પણ કાઢિયાએ મામુલા તહલીલીનું ઉદાહરણ થયું. આ અલંકાર ઘણી વાર ઉચ્ચ કક્ષાની રસાનુભૂતિ જન્માવે છે, પણ આવી પ્રયુક્તિઓના અતિરેક સામે પણ સાવધ રહેવું બેઈએ. રદીહ વિશેની ચર્ચાનું સમાપન કરતાં એક ઇશારો ‘તકાબીલ રદીહ’ એટલે કે રદીહના સંઘર્ષ તરીકે ઓળખાતા એક દોષ પ્રત્યે કરી લઈએ. મરીઝની ઉપરોક્ત ગઝલમાં એક શેર આ પ્રમાણે છે. પીઠામાં મારું માન સતત હાજરીથી છેમરિજદમાં રોજ જઈ તો કોણ આવકાર દે ? ફરી એક વાર ગુસ્તાખી કરી આ શેરમાં થોડો ફેરફાર કરીએ. પીઠામાં દઈ બે હાજરી , સઘળાં ય માન દે મરિજદમાં રોજ જઈ તો કોણ આવકાર દે?

અહીં રદીહ ‘દે’ પહેલી પંક્તિમાં જરૂરી નથી , તો પણ લાવવામાં આવ્યો છે. તેથી એ દોષ બને છે. રદીહ સાથે બે કાઢિયો પણ હોત તો આ શેર મત્લાનો શેર થઈ જત, પણ અહીં એવું નથી. આ રીતે મત્લાના શેરો સિવાયના શેરોમાં , શેરની પ્રથમ પંક્તિના અંતે રદીહ લાવવાથી શેરનું સૌંદર્ય બેખમાય છે. આ દોષને ‘તકાબીલ રદીહ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પતાની રમતમાં કસમયે પતાં ખોલી દેવાની નાદાની કરવા જેવા આ દોષને જાણકારો રદીહનો મોટો દોષ ગણે છે. ગઝલકારે આ દોષ બાબતે સભાન રહેવું બેઈએ.

❖ કાઢિયા

કાઢિયા શબ્દનો ઉદભવ અરબી શબ્દ ‘કહ્ફુ’ પરથી થયો છે, જેનો અર્થ છે પાછળ આવવા માટે તૈયાર, (રફ) ready to follow. કાઢિયા એક અસવારની માફક , પોતાની પાછળ રદીહ નામના સાથીને બેસાડીને , દરેક શેરની પાછળ આવવા તૈયાર હોય છે , એવો સંકેત આ નામકરણની પાછળ છે. ગુજરાતીમાં જેને આપણે ‘પ્રાસ’ અથવા ‘તૂકાન્ત’ તરીકે ઓળખીએ છીએ, એ જ ગઝલમાં કાઢિયા છે. શરૂઆતમાં અરબી પરંપરામાં પણ , ભારતીય પરંપરાની જેમ જ પ્રાસ તરીકે પંક્તિના અંતે જ કાઢિયા લાવવાનું વલણ હતું , પરંતુ ફારસી અને ઉર્દૂ પરંપરામાં રદીહનો વપરાશ વધ્યો અને કાઢિયા રદીહની આગળ આવતા થયા. સંદર્ભ ગઝલ-૧માં વાત , મુલાકાત, જાત, રાત વગેરે કાઢિયા છે અને ‘કરશું’ રદીહ છે. કાઢિયા તરીકે વપરાતો શબ્દ બદલાતો રહે છે , રદીહ એક જ રહે છે. સંદર્ભ ગઝલ-૩માં પણ કાઢિયા આ જ પ્રકારના છે, વલોપાત, શરૂઆત, વાત, મુલાકાત, રજૂઆત, વસૂલાત વગેરે. રદીહ તરીકે ‘વગર’ શબ્દ છે, સંદર્ભ ગઝલ-૪માં પરવરદિગાર , વિચાર, ઢ્વાર, આવકાર વગેરે કાઢિયા છે, અને રદીહ તરીકે ‘દે’ શબ્દ છે. સંદર્ભ ગઝલ-૬માં નગર , ઉપર, અસર,

નજર, કબર વગેરે કાઠિયાની સાથે ‘મળે ન મળે ’ રદીક છે. ગઝલ-રમાં સંભાળીએ , પંપાળીએ, ટાળીએ, ગાળીએ, જાળીએ વગેરે કાઠિયા છે. આ ગઝલ રદીક વગરની છે. ગઝલ-પમાં આવે, બનાવે, બતાવે, મનાવે વગેરે કાઠિયા છે અને રદીક નથી.

કાઠિયા તરીકે વપરાયેલા શબ્દમાંથી શબ્દનો પાછળનો જે અંશ તમામ કાઠિયામાં સામાન્ય (common) હોય છે એને આપણે ‘કાઠિયાનો આધાર’ કહીશું. પ્રથમ ગઝલમાં વાત , મુલાકાત, ખત, રાત વગેરે કાઠિયા હોવાથી ‘આત’ શબ્દાંશ કાઠિયાનો આધાર ગણાશે. બીજી ગઝલમાં સંભાળીએ , પંપાળીએ, ટાળીએ વગેરે કાઠિયાઓમાં ‘આળીએ’ શબ્દાંશ કાઠિયાના આધાર તરીકે છે. ચોથી ગઝલમાં કાઠિયાનો આધાર ‘આર’ શબ્દાંશ છે , પાંચમી ગઝલમાં ‘આવે’ શબ્દાંશ કાઠિયાનો આધાર છે. છઠ્ઠી ગઝલમાં ‘અર’ શબ્દાંશ કાઠિયાનો આધાર છે.

કાઠિયાનો આધાર લાંબો હોય તો એ કાઠિયાને તંગ અથવા ચુસ્ત કાઠિયા કહેવાય , ગઝલ-રમાં ‘આળીએ’ કાઠિયાનો આધાર પ્રમાણમાં ચુસ્ત કહેવાય. સંભાળીએ , પંપાળીએ, જાળીએ વગેરેને બદલે સંભાળીએ , દર્શાવીએ, શણગારીએ જેવા કાઠિયાઓ પસંદ કરીએ તો કાઠિયા પ્રમાણમાં મુક્ત બને. કાઠિયાનો આધાર ‘આળીએ’ ને બદલે ‘ઇએ’ થવાથી કાઠિયાને પસંદગી માટે વધુ શબ્દોનો વ્યાપ મળે , તેથી ગઝલ રચવાનું સહેલું બને. ગઝલ-૧૧માં કથા , લગા, થયા, વેગળા, જગા વગેરે કાઠિયામાં કાઠિયાનો આધાર માત્ર ‘આ’ શબ્દાંશ હોવાથી આ કાઠિયા પ્રમાણમાં ખૂબ મુક્ત છે , કવિને ઘણા વિકલ્પો મળી રહે છે. કાઠિયો ચુસ્ત કે તંગ હોય , વધુ વિકલ્પો ન હોય ત્યારે કાઠિયાનુસારી શેરો લખવાની શક્યતા વધી જાય છે.

‘શોભા’ની સાથે કોરા , ઘોયા, નોખા, બોદા જેવા કાઠિયા આવે ત્યારે કાઠિયાનો આધાર માત્ર ‘આ’ શબ્દાંશ છે તેથી પડઘા , જૂઠા, ભીના જેવા આકારાન્ત કાઠિયા પણ નભે. છતાં કાઠિયાના આધારની આગળનો સ્વર પણ સાચવીએ તો કાઠિયામાં થોડી ચુસ્તી આવે છે. તેથી શોભાની સાથે પડઘા, જૂઠા, ભીના વગેરે કાઠિયા થોડા મુક્ત ગણાય અને કોરા, ઘોયા, નોખા, બોદા વગેરે પ્રમાણમાં ચુસ્ત ગણાય. પતીલની ગઝલ ‘હતા કાઠીશાળાઓ મઠી સાથે થનારા’માં થનારા , આપનારા, સિતારા, તમારા વગેરે કાઠિયાઓ દ્વારા કાઠિયાનો આધાર ‘આરા’ સ્થાપિત થાય છે, પરંતુ આ જ ગઝલમાં ‘ખારાં’ કાઠિયા આવે છે જેમાંથી ‘આરાં’ શબ્દાંશ છૂટો પડે છે. આમ , અનુસ્વારને કારણે કાઠિયાની શુદ્ધતા ખોડંગાય છે. ભગવતીકુમાર શર્માની ગઝલ ‘માણસ’ માં ઘટના , સમરયા, તડકા, ટુકા વગેરે કાઠિયાઓમાં ‘આ’ કાઠિયાનો આધાર છે , જ્યારે એક કાઠિયો ‘તણખલાં’માંથી ‘આં’ શબ્દાંશ છૂટો પડે છે. આ પ્રકારના દોષને ગુજરાતી ભાષામાં દોષ ન ગણવો જોઈએ , કેમ કે આપણી ભાષામાં અનુસ્વાર વિશિષ્ટ રીતે વપરાય છે. લિંગ કે વચન બદલાતાં અનુસ્વારનો

હરક પડી જાય છે, તેથી અનુસ્વાર પૂરતી, કાઠિયાઓમાં છૂટછાટ માન્ય હોવી જોઈએ. ગયા, થયા, રહ્યા જેવા કાઠિયાવાળી અથવા આમાંથી એકાદ શબ્દ રદીફ હોય ત્યારે પણ અનુસ્વારને કારણે કાઠિયા અને રદીફની શુદ્ધતાની સમસ્યા થાય છે , પણ આપણી ભાષાની લાક્ષણિકતાને ધ્યાનમાં લઈ આ છૂટછાટ ક્ષમ્ય ગણવી જોઈએ..

કાઠિયાના બીજા એક મહત્વના દોષ માટે પણ ‘પતીલ’ની ઉપરોક્ત ગઝલ જ જોઈએ. મત્લાના શેરમાં ‘થનારા’ અને ‘આપનારા’ કાઠિયાઓ દ્વારા ‘અનારા’ શબ્દાંશ સ્થાપિત (establish) થાય છે, પછીના શેરોમાં સિતારા, તમારા વગેરે કાઠિયાઓમાંથી ‘અનારા’ શબ્દાંશ નીકળતો નથી. આખી ગઝલમાં કાઠિયાનો આધાર ‘આરા’ સચવાય છે, પરંતુ પ્રથમ શેરમાં જે કાઠિયાનો આધાર સ્થાપિત થયો હોય , એ જ આખી ગઝલમાં જળવાય એ જરૂરી છે.

નઝીર ભાતરીની એક ગઝલનો પ્રથમ શેર આ પ્રમાણે છે : કદી નહોતો થયો પહેલાં હું એવો કેમ રોષિત છુંમને લાગી રહ્યું છે આજ હું પોતે જ દોષિત છું

અહીં ‘રોષિત’ અને ‘દોષિત’ કાઠિયાઓ દ્વારા ‘ઓષિત’ શબ્દાંશ કાઠિયાના આધાર તરીકે સ્થાપિત(establish) થાય છે. હવે ગઝલને આગળ વધારવા માટે કવિ સુવાસિત , પરિચિત, સુરક્ષિત કે પ્રભાવિત જેવા કાઠિયા વાપરે છે જેમાં કાઠિયાનો આધાર ‘ઓષિત’ જળવાતો નથી માત્ર ‘ઇત’ જળવાય છે. આ દોષ ગણાય. ભગવતીકુમાર શર્માની એક ગઝલનો પ્રથમ શેર છે: સમ્રાટમાં નથી અને દરવેશમાં નથીમારી મનુષ્યતા કોઈ ગણવેશમાં નથી અહીં પણ ‘અવેશ’ જેવો કાઠિયાનો આધાર સ્થાપિત કર્યા પછી આદેશ , ઝુંબેશ, હંમેશ જેવા કાઠિયા શાસ્ત્રીય રીતે ન વાપરી શકાય. જલ્દી ધ્યાનમાં ન આવતો આ દોષ ઉર્દૂ – ફારસીમાં મહત્વનો દોષ ગણાય છે. આ દોષ નિવારવા માટે મત્લાના શેરમાં અતિચુસ્ત કાઠિયા ન રાખવા જોઈએ. પતીલની ગઝલમાં પહેલા શેરમાં ‘થનારા’ની સાથે ‘આપનારા’ ને બદલે ‘સિતારા’; નઝીર ભાતરીની ગઝલમાં ‘રોષિત’ની સાથે ‘સુવાસિત’ અને ભગવતીકુમાર શર્માની ગઝલમાં દરવેશની સાથે આદેશ જેવા કાઠિયા વપરાયા હોત , તો પ્રમાણમાં મુક્ત એવી કાઠિયાની યોજના સ્થાપિત થાત. અને આ દોષનું નિવારણ થઈ શક્યું હોત. કદીક આવી ચુસ્ત યોજનાવાળા કાઠિયા મત્લામાં વપરાઈ જાય અને પછી એને નિભાવી શકાય એમ ન હોય, તો શ્રેષ્ઠ ઉપાય પછી એ છે કે એ મત્લાને બીજા ક્રમે મૂકી , એક નવો મત્લો રચવો જેમાં પ્રમાણમાં મુક્ત એવી કાઠિયાની યોજના હોય.

ઉપરછણી નજરે એકસરખા કાઠિયા પણ ચુસ્તતાની દૃષ્ટિએ તપાસવા જેવા હોય છે. આવતો, ચાલતો , ભાવતો, મારતો જેવા કાઠિયાની સરખામણીમાં આવતો , ભાવતો, લલચાવતો, શોભાવતો વગેરે કાઠિયાઓની યોજના વધુ ચુસ્ત ગણાય. એ જ રીતે રટણ ,

બાળપણ, વ્યાકરણ જેવા કાઠિયાની સરખામણીમાં ઝરણ , શરણ, મરણ, આવરણ, રમરણ જેવા કાઠિયા વધુ ચુસ્ત ગણાય.

ઉદ્દ-હારસી પરંપરામાં કાઠિયાશુદ્ધિ માટે આખું ‘કાઠિયાશાસ્ત્ર’ રચાયું છે. જે સામાન્ય વાચક માટે જરૂરી ન જણાતાં, એનો સાર પરિશિષ્ટ-૨ તરીકે આપ્યો છે. કેટલીક ગઝલોમાં કાઠિયાના સ્થાન ઉપરાંત અન્ય સ્થાને પણ પ્રાસ જેવા મળે છે , એનો નિર્દેશ કરી લઈએ. રમેશ પારેખની એક ગઝલનો મત્લો આ પ્રમાણે છે: તારાં જ છે તમામ , ન ફૂલોનાં પૂછ નામ, ગમે તે ઉઠાવ તુંલૂછી લે ભીની આંખ , ન દરવાજ બંધ રાખ , ફરી ઘર સખવ તું અહીં ઉઠાવ , સખવ કાઠિયા ઉપરાંત દરેક પંક્તિમાં તમામ-નામ, આંખ-રાખ જેવો આંતરિક પ્રાસ છે.

મરીઝની એક ગઝલના બે શેર જોઈએ : કોશિશની કોઈ ભાવના પ્રેમ જગતમાં લાવ નાઆવી શકાય આવ ના, આવી જવાય આવ તું કંગાળ છું કૃપા ન કર , પાપ કરું ક્ષમા ન કરદૂર રહી દયા ન કર , પાસ રહી સતાવ તું અહીં પણ આવ , સતાવ વગેરે કાઠિયાઓ ઉપરાંત પ્રથમ શેરમાં ભાવના, લાવ ના, આવ ના અને બીજા શેરમાં કૃપા , ક્ષમા અને દયા જેવા આંતરિક પ્રાસ જેવા મળે છે. આ વધારાની પ્રાસયોજના અતિરિક્ત શોભા માટે છે. હજારોમાં એકાદ ગઝલમાં આવી પ્રાસરચના જેવા મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલ તરીકે ઓળખાવાયેલી કલાપીની ગઝલ ‘આપની યાદી’માં ‘આપની’ રદીફ તો દરેક શેરમાં જળવાયો છે , પરંતુ કાઠિયા જળવાયો નથી. આ ગઝલમાં કાઠિયા નથી , એ ક્ષતિને બાદ કરતાં આ રચના ગઝલના અન્ય માપદંડો પર ખરી ઉતરે છે. વળી , ગુજરાતી ગઝલ ઇતિહાસના શરૂઆતના તબક્કાની આ ગઝલનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ છે , પરંતુ હવે ગુજરાતી ભાષામાં ગઝલના આટલા વિકાસ પછી આજનો શાયર કાઠિયા વિનાની ગઝલ લખે તો તે અક્ષમ્ય ગણાય.

અમુક વિદ્વાનો ગઝલમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ શેરો જરૂરી માને છે. જોકે ગુજરાતી ભાષામાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ શેરોની ગઝલો પણ લખાઈ છે અને સ્વીકારાઈ છે , એ બેતાં કાઠિયાની પસંદગી કરતી વખતે ઓછામાં ઓછા ત્રણ શેર રચી શકાય તે માટે ઓછામાં ઓછા ચાર કાઠિયા ઉપલબ્ધ હોવા જોઈએ. પાંચ શેરની લઘુત્તમ મર્યાદા સ્વીકારીએ તો છ કાઠિયા જરૂરી ગણાય. નવા ગઝલકારો લાંબી ગઝલ લખવાનું વલણ ધરાવતા નથી , પરંતુ પરંપરાના કેટલાક ગઝલકારો ડઝનબંધ શેરોવાળી ગઝલો લખવાનું પસંદ કરતા. ઉપલબ્ધ હોય એવા તમામ કાઠિયાઓ વાપરી લાંબી લચક ગઝલો લખતા જેમાં કાઠિયાનુસારી ભરતીના શેરોનો ખડકલો જેવા મળતો. સદભાગ્યે આ વૃત્તિ હવેના શાયરોમાં નથી. શ્રેષ્ઠ શાયરની એ ખાસિયત હોય છે કે તે પસંદ કરેલા પ્રત્યેક કાઠિયા પર જ્યાં સુધી શ્રેષ્ઠ શેર ન લખી શકાય ત્યાં સુધી ફરી ફરી પ્રયત્નો કરે છે. સારા શાયરો ઉપલબ્ધ કાઠિયાને ઉતાવળે વેડફી નાખવાના બદલે ધૈર્યપૂર્વક એ કાઠિયાની તમામ શક્યતાઓ તાગી , એમાંથી શ્રેષ્ઠ શક્યતા પસંદ કરી શેર નિખવે છે.

ગઝલને જે તંબૂનું રૂપક આપીએ તો કાઢિયા એનો વાંસ છે. કાઢિયાના યોગ્ય સંતુલન વગર ગઝલની ઇમારત ઘરાશાયી થઈ જાય. કાઢિયાને અનુસરવું પડે છે એ ગઝલકાર માટે એક મર્યાદા છે. આ મર્યાદામાં રહીને ગઝલકાર એકાધિક ઉત્તમ શેરોનું એક મખનું ભાવવિશ્વ ખડું કરી દે છે એ ગઝલકારની ઉપલબ્ધિ છે. આમ , સર્જનાત્મકતાના ઉચિત સ્પર્શથી કાઢિયાનું બંધન, બંધન રહેતું નથી. રદીફ ગઝલને એકસૂત્રની અથવા એક વિષય કે વિચારની આસપાસ બાંધી રાખે છે. કાઢિયા, રદીફના ખૂટે બંધાઈને પણ વિવિધ વિષયો કે વિચારોની સફર કરી લે છે. રદીફ અને કાઢિયાની આ લીલાથી આકાર ધારણ કરતી ગઝલનો આ જ રોમાંચ છે. રદીફ, કાઢિયા અને છંદના બંધનમાં રહીને કશુંક નિર્બંધ તાકવું એ જ ગઝલની ઉપલબ્ધિ છે.

❖ મત્લા

‘મત્લા’ શબ્દની ઉત્પત્તિ અરબી ભાષાના શબ્દ ‘તુલુ’ પરથી થઈ છે , જે સામાન્યતઃ ‘સૂર્યના ઉદય થવા’ નો સંકેત કરે છે. (૨૭) આમ , ‘મત્લા’ શબ્દ ગઝલનો ઉદય થઈ રહ્યો છે, અથવા શરૂઆત થઈ રહી છે એમ સૂચવે છે. મત્લાનો અર્થ ‘આકાશ’ અથવા ‘નભોમંડળ’ જેવો પણ થઈ શકે. ગઝલના પહેલા શેરના બંને મિસ્રામાં કાઢિયા-રદીફની યોજના પાળવામાં આવે છે. ગઝલના આવા પહેલા શરને મત્લા કહેવામાં આવે છે. એક ગઝલમાં ઓછામાં ઓછો એક મત્લા હોય એ જરૂરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં કેટલીક મત્લા વગરની ગઝલો જેવા મળી છે. શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ એ સ્વીકારી ન શકાય. ગઝલમાં એકથી વધુ મત્લા હોઈ શકે. સંદર્ભ ગઝલ-૩માં ત્રણ જેટલા મત્લા છે એ જોઈ શકાશે. મત્લાના શેરો ગઝલની શરૂઆતમાં જ આવે.

મત્લાના શેરથી શાયરને રદીફ-કાઢિયાની કઈ યોજના અભિપ્રેત છે એનો વાચક કે શ્રોતાને ખ્યાલ આવે છે. ગઝલના રદીફ-કાઢિયા મત્લાના શેરથી સ્થાપિત થાય છે. ઘણી વાર આખી ગઝલના અન્ય શેરો લખાઈ જાય છે , પરંતુ મત્લા સ્વીકારી શકાતો નથી. બંને પંક્તિમાં રદીફ-કાઢિયા જાળવવાના હોવાથી મત્લા શાયર માટે મોટી કસોટી બની રહે છે. વળી , મત્લાથી ગઝલનો ઉપાડ થતો હોવાથી એ શેર સારો હોય , ચોટદાર હોય, પ્રભાવશાળી હોય એવી અપેક્ષા પણ રહે છે.

❖ મક્તા અને તખલુસ

મક્તા સંજ્ઞા મૂળ અરબી શબ્દ ‘કત્અ’ પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે, કાપીને પૂરું કરવું, અટકવું. (૨૮) અર્થાત્ જે શેર પર ગઝલ પૂરી થાય એ શેરને મક્તા કહે છે.

અમુક વિદ્વાનો માને છે કે ગઝલના અંતિમ શેરમાં જે શાયરનું ઉપનામ એટલે કે તખલુસ વણી લેવાયું હોય તો જ એ શેરને ‘મક્તા’ કહેવાય, અન્યથા તખલુસ વિનાના અંતિમ શેરને ‘આખિરી શેર’ કહેવાની પરંપરા છે, પરંતુ ‘મક્તા’ શબ્દના અર્થમાં ક્યાંય એવો કોઈ ભાવ અભિપ્રેત નથી કે એમાં તખલુસ અનિવાર્ય છે. પરંતુ કોઈ પણ સ્વરૂપના વિકાસમાં નર્ચા શબ્દાર્થો ઉપરાંત પરંપરાઓનું પણ મહત્વ હોય છે. તેથી કોઈ ‘મક્તા’ના શેરમાં તખલુસ અનિવાર્ય ગણે તો એ માન્યતા પરંપરાથી રૂઢ થઈ હોવાથી એને પડકારી ન શકાય. ઉર્દૂ – ફારસીમાં લગભગ દરેક શાયરું આગવું તખલુસ હોય છે અને છેલ્લા શેરમાં લગભગ અચૂકપણે તખલુસ જેવા મળે છે. ગુજરાતીના ઘણા આધુનિક શાયરો તખલુસ રાખતા નથી. ટૂંકમાં, ગઝલમાં તખલુસ અનિવાર્ય નથી.

તખલુસનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ છે. ગઝલના વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં છેલ્લા શેરમાં તખલુસ મૂકવાનો રિવાજ ન હતો. આ ગઝલો જ્યારે તવાયફોના કંઠે ગવાતી ત્યારે ગઝલની તમામ ખૂબીઓ માટે દાદ તવાયફને મળતી અને શાયર બિચારાનો નામોલ્લેખ પણ થતો નહિ. આમ, ગઝલ પરનું પોતાનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરવાના મરણિયા પ્રયાસરૂપે શાયરોએ છેલ્લા શેરમાં પોતાનું તખલુસ મૂકવાનું શરૂ કર્યું, એમ કહેવાય છે. ગાલિબની શરૂઆતની ગઝલોમાં ‘અસદ’ તખલુસ જેવા મળે છે, પછી ‘અસદ’ તખલુસ ધરાવતા અન્ય એક સામાન્ય કક્ષાના શાયર પ્રકાશમાં આવતાં, ગાલિબે એ તખલુસનો ત્યાગ કરી ‘ગાલિબ’ તખલુસ અપનાવ્યું. (‘અસદ’ તખલુસ ગાલિબના મૂળ નામ અસદુલ્લાહખાનનું ટૂંકુ રૂપ હતું.)

તખલુસ ટૂંકુ હોય છે, ઇંદસાધ્ય હોય છે, એટલે કે ગઝલના એકાધિક ઇંદોમાં બંધ બેસે એવું હોય છે. તખલુસ અર્થસભર પણ હોય તો મક્તાના શેરોમાં ખૂબીપૂર્વક એનો ઉપયોગ કરી શકાય. જેમકે, બરકત વીરાણીનું તખલુસ ‘બેહામ’ એમની ગઝલોમાં સાર્થક રીતે પ્રયોજાયેલું જેવા મળે છે.

કેટલીક ગઝલોમાં અંતિમ શેર સિવાયના શેરોમાં પણ કવિનું તખલુસ જેવા મળે છે. મીર તકી મીરની એક ગઝલના પ્રથમ શેરમાં જ તખલુસ જેવા મળે છે. જે ઇસ શોર સે ‘મીર’ રોતા રહેગાતો હમસાયા કાહે કો સોતા રહેગા! કવિ રમેશ પારેજે તખલુસનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ કર્યો છે. ‘ર’ નિરંતર ‘મેશ’ માં સબડે અનેસૂર્ય પણ નીકળે તો કાળા નીકળે

❖ ફર્દ

શાયરો કેટલાક એવા છૂટા શેર રચી નાખે છે, જેને પૂરી ગઝલનું સ્વરૂપ આપી શકાતું નથી. આવા શેરોને ‘ફર્દ’ અથવા છૂટા શેરો સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. મોટા ભાગે જરૂરી સંખ્યામાં કાઢિયા ન મળે ત્યારે અથવા આખી ગઝલમાં એકાદ શેર જ સારો લખાયો હોય

ત્યારે વિવેકયુક્ત શાયર નબળા શેરોને રદ કરી માત્ર એક છૂટો શેર ‘હર્ષ’ તરીકે પ્રગટ કરે છે.

❖ કત્આ

આમ તો બે મિસરાનો બનેલો એક શેર એ જ ગઝલકારનું પટાંગણ છે. એણે જે કોઈ વાત કહેવી હોય તે એક જ શેરમાં સંપૂર્ણ થવી બેઈએ. પરંતુ અપવાદરૂપે કોઈક વાર વિચાર દીર્ઘસૂત્રી હોય ત્યારે શેર બે ને બદલે ચાર , છ કે આઠ પંક્તિ સુધી લંબાવી શકે છે. જ્યારે એક વિચાર એકથી વધુ શેરમાં સળંગ ફેલાયેલો હોય , એવા શેરોના સમૂહને કત્આ કહેવામાં આવે છે. કત્આ ગઝલથી અલગ પણ રજૂ કરી શકાય. કત્આની બીજી , ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી પંક્તિમાં રદીફ-કાહિયા બળવવા અનિવાર્ય છે. ગુજરાતીમાં કત્આનું ચલણ ઓછું છે. ઉર્દૂમાંથી પણ કત્આની પરંપરા લુપ્ત થઈ રહી છે. મુશાયરામાં ગઝલ રજૂ કરતાં પહેલાં કેટલીક વાર વાતાવરણ જમાવવા માટે શાયર બે શેરનું ‘મુક્તક’ રજૂ કરે છે. ‘મુક્તક’ સંસ્કૃત પરંપરાનો શબ્દ છે. ચાર પંક્તિનું આ ‘મુક્તક’ કત્આના નિયમો બળવતું હોવાથી એને ‘કત્આ’ કહીને રજૂ કરી શકાય. ચાર પંક્તિના ‘કત્આ’માં બીજી અને ચોથી પંક્તિમાં રદીફ-કાહિયા અનિવાર્ય ગણાય. પહેલી પંક્તિમાં પણ રદીફ-કાહિયા હોય તો શોભા વધે. ‘કત્આ’ ગઝલના ઇંદોમાં લખાય છે. (અને એ રીતે રુબાઈથી ભિન્ન છે.)

❖ રુબાઈ

રુબાઈનો અર્થ છે ચાર પંક્તિની કવિતા. રુબાઈમાં પહેલી , બીજી અને ચોથી પંક્તિમાં રદીફ-કાહિયાની યોજના સાચવવામાં આવે છે. રુબાઈના ઇંદો ગઝલના ઇંદો કરતા જુદા છે. રુબાઈના ઇંદોમાં એક ગુરુ પછી ષટ્કલોનાં ત્રણ આવર્તનો હોય છે. ૨૦ કે ૨૧ માત્રાના ઇંદોના રુબાઈ લખી શકાય છે. રુબાઈના ૧૨-૧૨- ઇંદોનાં બે જૂથ પાડવામાં આવ્યાં છે. એક રુબાઈની ચાર પંક્તિ એક જૂથના કોઈ પણ ચાર અલગ અલગ ઇંદોમાં પણ લખી શકાય. આમ, રુબાઈની ચાર પંક્તિઓ ઇંદની દૃષ્ટિએ અલગ અલગ હોઈ શકે , પણ એના વિશિષ્ટ બંધારણને કારણે લય અને તાલની દૃષ્ટિએ એકરૂપ લાગે છે.

❖ ગઝલના બાહ્યસ્વરૂપનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ

ગઝલનો મૂળભૂત એકમ શેર છે. એક ગઝલ ત્રણ કે તેથી વધુ શેરોની બનેલી બેવા મળે છે. એક ગઝલના શેરો એક જ સરીખા રદીફ , એક જ પ્રકારના કાહિયા અને એક જ ઇંદથી બેડાયેલા હોય છે. એક શેરની બે પંક્તિઓને બે મિસરા કહે છે. ગઝલના પહેલા શેરને મત્લા કહે છે , જેના બંને મિસરામાં રદીફ-કાહિયાની યોજના બળવવી પડે છે. મત્લામાં

રથાપિત કરેલ રદીફ-કાફિયાની યોજના ત્યાર બાદ આખી ગઝલમાં નિભાવવી પડે છે. મત્લા એકથી વધુ હોઈ શકે. મત્લા સિવાયના શેરોમાં પ્રથમ મિસરામાં રદીફ હોતા નથી. બીજા મિસરામાં રદીફ-કાફિયાની યોજના જાળવવી પડે છે. દરેક શેરના અંતે કોઈ પરિવર્તન વગર અચૂક આવતાં શબ્દ કે શબ્દસમૂહને રદીફ કહે છે. રદીફ ગમે તેટલો લાંબો કે ટૂંકો હોઈ શકે. ગઝલ રદીફ વિનાની પણ હોઈ શકે. રદીફ કરતાં આગળ આવતા પ્રાસના શબ્દને કાફિયા કહેવામાં આવે છે , કાફિયા તરીકે વપરાતા શબ્દોમાં પાછળનો અમુક શબ્દાંશ એકસરખો હોય છે , જેને કાફિયાનો આધાર કહે છે. આખી ગઝલમાં કાફિયાનો આધાર એકસરખો રહેવો જોઈએ. ગઝલના અંતિમ શેરમાં કેટલીક વાર શાયર પોતાનું તખલ્લુસ વણી લે છે. આ શેરને ‘મક્તા’નો શેર કહે છે.